

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 10 Sayı: 49 Volume: 10 Issue: 49

Nisan 2017 April 2017

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

TÜRK MODERNLEŞME SÜRECİNDE; İTTİHAT VE TERAKKİ'DEN DEMOKRAT PARTİYE SİYASAL PARTİ PROGRAMLARINDA LAİKLİK ANLAYIŞI
SECULARISM PERCEPTION IN THE POLITICAL PARTY PROGRAMS FROM THE UNION AND PROGRESS TO DEMOCRAT PARTY IN THE PROCESS OF TURKISH MODERNIZATION

İbrahim ERDAL*

Öz

Osmanlı modernleşme sürecinde Tanzimat Fermanı önemli bir aşamayı belirlemiş ve Osmanlı toplumsal, siyasi ve hukuk hayatında yeni bir başlangıç yaşanmıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın başlattığı bu köklü değişimin merkez noktası Avrupa olmuştur. Vatandaşlık hukukunun gelişmesiyle Osmanlı toplumsal yapısında gayrimüslim azınlıkların eşit siyasi ve hukukî haklara sahip olmasındaki en önemli çözüm vatandaşın dini bir tanımlamaya tabi tutulmaksızın eşit muamele görmesi şeklinde düşünülmüştür. Bu düşünceyle Tanzimat ile başlayan ulusçuluk akımları çok dinli toplumsal yapıya ve dini bir hukuk zeminine sahip Osmanlı Devletinde, laik ulus devletlerin kuruluş süreci Cumhuriyet ile sonlanmıştır.

Tanzimat dönemi ile başlayan ve Cumhuriyet dönemiyle devam eden Batılılaşma ve onun paralelinde gelişen laiklik yönündeki toplumsal değişim beraberinde bazı sıkıntıları da getirmiştir. Batılılaşmanın vazgeçilmez unsuru olarak görülen laiklik, yönetici kesim tarafından felsefi temellendirilmesi yapılmadan uygulama aşamasına konunca tepkilerle karşılaşmıştır. Bu tepkiler Tek Parti döneminde taviz verilmeden bastırılma yoluna gidilmiş, ama bu duruş, çok partili hayata geçişle birlikte yumuşama eğilimine geçmiş hatta laiklikten çıkarılan anlam değişmeye başlamıştır.

Muhalefet partilerinin anayasal güvence altında bulunan eğitim hakkı kapsamında din eğitimi talepleri parti programlarında laiklik maddesi içinde tanımlanmış bu madde üzerinden laiklik anlayışına yeni bir yorum getirilmiştir. Devletin temelini oluşturan felsefede laiklik yerini muhafaza etmiş ise de uygulamada yapılan esneklikler ve yorumlar 1950 yılında bu anlayışın tek parti dönemi uygulamalarının aksine yumuşamaya başladığını da göstermiştir. Bu makalede Türk modernleşme sürecinin ilk anayasa çalışması ve ilk siyasi partisinden 1950 yılına kadar anayasa düzenlemeleri ve siyasi parti programlarında laiklik anlayışı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Laiklik, İttihat ve Terakki, Demokrat Parti, Anayasa.

Abstract

Tanzimat Edict designated a significant stage in the Ottoman modernization process, and a new start was realized in the social, political and legal life of Ottoman. The focal point of this radical transformation, which was initiated by Mustafa ReşitPaşa, was Europe. With the development of the notion of citizenship, the most important solution in non-muslim minorities' having equal political and legal rights in the Ottoman social structure was thought to apply equal treatment to all citizens without making any religious description. Therefore, the nationalist movements, which began with the Tanzimat, in the Ottoman Empire having multi-religious social structure and a legal system based on religious law ended with the foundation of the Republic of Turkey, the final stage of foundation of secular nation states.

Westernization which gained impetus during the Tanzimat Era and continued in the Republican Era and social transformation towards secularism in parallel with the westernization process has brought some difficulties. Secularism was regarded as an indispensable part of modernization but it encountered with reactions when it was put into effect by the administrations without making its philosophical foundations established in the society. During the reign of one-party rule, these reactions was repelled without making any concession but this position began to alleviate with the transition to multi-party regime and even the meaning understood from secularism began to change.

Demands from the opposition parties for religious education in the frame of the right for education under the guarantee of the constitution were described under the clause secularism and a new interpretation was made on secularism by using this clause. Secularism continued to take place in the philosophy that constituted the basis of the state. However, new interpretations and practices after 1950 proved that the strict understanding of the one-party administration was changing. In this article, firstly, the preparation of the first constitution as a part of Turkish modernization will be discussed. Then the constitutional arrangements and secularism perceptions in the programs of the political parties from the first political party to 1950 will be evaluated.

Keywords: Secularism, Union and Progress, Democrat Party, Constitution.

GİRİŞ

Eski Yunanca "laos" veya "Laikos" kelimesi din adamı sınıfından olmayan kişilere verilen bir isim olup zaman içerisinde din adamları tarafından yönetilmeyen toplum düzeni anlamına kavuşmuş, Laiklik de evrensel anlamda devlet ve din işlerinin birbirinden ayrılması, din ve vicdan özgürlüğünün uygulanmasında devletin tarafsız olması şeklinde tanımlanmıştır.(Kışlalı, 1994:129; Aliefendioğlu, 2001:73; Bilge, 1999:75) Toplum bilimlerindeki bu farklı anlamlandırmalara baktığımızda siyasi anlamda laiklik; devletin veyahut siyasi örgütlenmelerin meşruluğunun/iktidarının kaynağının ilahi bir kaynağa

*Doç. Dr., Bozok Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ibrahim.erdal@bozok.edu.tr

değil halka dayanmış olmasıdır. Hukuki anlamda ise yasaların dini kurallar ve inanışlar üzerinden değil akıl üzerine temellendirilmesidir.(Yayla, 1998:93; Erdoğan, 2000:264)

Laiklik; imparatorlukların yıkıldığı, ulus devletlerin kurulduğu süreçte, farklı inançlara sahip bireylerin vatandaşlık hukuku çerçevesinde eşit haklara sahip olabilmesi ve ulus oluşturabilmelerinin en önemli koşulu olmuştur. Bu sebeple ulus devletlerdeki modernleşme çabalarının hemen hemen hepsinin temelinde laiklik düşüncesi yatmıştır. Bu dönem modernleşme hareketlerinde ve ulus devletlerde devletin işleyişine din düşüncesi ve kurumlarının karıştırılmaması ve devletin bu kapsamda din adına bir taraf tutmaması kabul görmüştür. (Dursun, 1989: 85; Kışlalı, 1994:141)

Laikliğin uygulama aşamasında dine karşı tarafsız olmasının mümkün olmadığı görülmüştür. Yöneticilerin dini düşünce ve inançlarının hukuki düzenlemelerde ve devletin politikasında etkili olduğu, toplumun genel hassasiyetlerinin burada etkin olduğu vurgulanmıştır. Buradan hareketle laik devletlerin toplumun veya özde bireyin hassasiyetlerini ön plana alarak dini düzenlemeler yapması din veya mezhepler arasında ayrıma gitmemesi şartıyla laiklik çerçevesinde kabul görmüştür.(Erdoğan, 1999: 241-242)

Osmanlı modernleşme sürecinde Tanzimat Fermanı önemli bir aşamayı belirlemiş, Osmanlı toplumsal, siyasal ve hukuk hayatında yeni bir başlangıç yaşanmıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın başlattığı bu köklü değişimin merkez noktası Avrupa olmuştur. Vatandaşlık hukukunun gelişmesiyle Osmanlı toplumsal yapısında gayrimüslim azınlıkların eşit siyasî ve hukukî haklara sahip olmasındaki en önemli çözüm vatandaşın dini bir tanımlamaya tabi tutulmaksızın eşit muamele görmesi şeklinde düşünülmüştür. Bu düşünceyle Tanzimat ile başlayan ulusçuluk akımları çok dinli toplumsal yapıya ve dini bir hukuk zeminine sahip Osmanlı Devletinde, laik ulus devletlerin kuruluş süreci Cumhuriyet ile sonlanmıştır.

Avrupa'ya açılan Osmanlı aydınları burada yaptıkları okumalar sonucunda din adına dogmalaşan düşüncelerin ve geleneksel uygulamaların devletin geleceğini kötüye götürdüğünü vurgulayan yazılar kaleme almışlardır. Dural, Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris'te bulunduğu sırada Sultan Abdülaziz'e bir mektup göndererek; İslam dininin toplumun her alanındaki etkisinin devam etmesi durumunda toplumdaki geriye gidişin süreceğini bunu önüne geçmek için dinin yüce makamının korunması ama eski kaidelerin bırakılıp yerine Avrupa'da geçerli olan nizamın kabul edilmesini önerdiğini belirtmiştir. (Dural, 2013: 90) Avrupa'da bulunan aydınlardan Şinasi ve Fazıl Paşa ile Tasvir gazetesinde yazmakta olan Namık Kemal'in, mektuptan bir yıl sonra yayınlanmış olan Fransız düşünür Giampietri'nin "*ırk ve din farkı olmaksızın toplumun bütün sınıflarının çıkarlarının temsil edileceği bir meclis*" fikrini savunan makalesiyle ilgilendikleri görülmektedir. Ahmet Rıza ve Ali Süavi'nin de katıldığı aydınlar hem Türkçülüğün, parlamenter sistemin hem de laiklik düşüncesinin Muhbir gazetesi üzerinden yayılması ve tartışılması ve geliştirilmesinde öncü olmuşlardır. (Berkes, 1996:281-283; Ortaylı, 2003:45-47; Mardin, 2007:177; Bknz.Taştan, 2012)

Kul'dan vatandaşlığa geçiş, eşitlik ilkesi gereği gayrimüslim vatandaşlara tanınan haklar kapsamında yapılan düzenlemeler ve Batı tarzı okulların açılması toplumun ve sosyal hayatın her alanında ikili bir yapıya sebep olmuştur. Medeni hal ve eğitim kapsamında yapılan değişiklikler dini hukuk yanında diğer inançlar için de düzenlemelerin yapılması zorunluluğunu doğurmuş bu ikili yapı Osmanlıda laik bürokrasisinin de gelişmesine kaynak olmuştur. (Çubukçu, 1985:574;Özbudur, 1999:334;Ortaylı, 2003b:185-186; Bknz: Mumyalmaz, 2013)

Kanun-ı Esasi ve İttihat ve Terakki'de Laiklik Yaklaşımı

23 Aralık 1876 tarihli Kanun-u Esasinin 4. Maddesinde padişahın hem İslam halifesi hem de Osmanlı tebaasının hükümdarı olduğu, 11. maddesinde de devletin dininin İslam olduğu ancak diğer dinlere mensup olanların ibadet özgürlüğünün devletin güvencesinde olduğu belirtilmiştir.(Kili, 2000: 44) Bu ilk anayasa girişimi aydınlar arasında tartışmalara sebep olsa da Laik devlet düşüncesinin gelişmesinde önemli bir yeri bulunmaktadır.(Tunaya, 2001:5; Berkes, 1996:320-334; Ortaylı, 2003b:184) Kanun-u Esasi sonrasında 29 Temmuz 1908 tarihinde yayınlanan Hatt-ı Hümayun ile düzenlemelere gidilmiş, vatandaşların her birinin hangi millet ve dinden olursa olsun "*hürriyet-i şahsiye*"ye sahip ve memleketin hukuk ve sorumluluklarında eşit oldukları kabul edilmiştir. (Çavdar, 2004:130) Berkes, Osmanlı toplumunda ve aydınında laiklik düşüncesinin Avrupa'daki gibi çağdaşlaşma veya modernleşme karşısında ruhban sınıfına itirazı noktasında kabul edildiği tespitinde bulunmaktadır. Berkes'in tespitinden hareketle, bu yanlış okuma Osmanlı modernleşme sürecinde Laikliğin dini toplumsal hayatın her aşamasından kaldırılması şeklinde algılanmış ama Batı tarzı okullaşma ve hukuki düzenlemelerde din, ağırlığını hissettirmeye devam etmiştir. (Berkes, 1996: 536-438)

Osmanlı devletinin Balkan coğrafyasında hızla toprak kaybetmesi, Tanzimat ile başlayan kötü gidişi durdurma hamlelerindeki sadece hukuk veya teknik alanda dahi olsa Batıcılık fikrinin aydınlar arasında rağbet görmesi, II. Abdülhamit yönetiminde İslamcılık düşüncesinin beklenen etkiyi yapamaması ulus devletin kuruluş sürecinde Batı tarzı bir devlet kurgusunu zorunlu hale getirmiştir. Burada millî mücadele sürecinde saltanat ve hilafet makamının mücadeleye karşı olan tutumunun Cumhuriyet Türkiye'sinin inşasında etkili olduğu, kuruluş döneminde Saltanat ve Hilafetin kaldırılması sürecinden anlaşılmaktadır.

1860'lardan beri aydınlar arasında üzerinde tartışılan din-devlet işlerinin ayrılması görüşü 1908 sonrası süreçte bir kanaate ve fikre dönüşmüş, son dönemlerde yeniliğe ve farklı düzenlemelere olan itirazların arkasındaki geleneksel dini yaklaşımlar, Laikliği yeni dönemin temel düşüncesi yapmıştır.(Dural, 2013:93)

İttihat ve Terakki'nin yasal düzenlemeler hazırlığı yaptığı sırada meclisteki bu geleneksel din anlayışı adına direnişin önüne geçebilmek için muvakkat kanun düzenlemelerini kullandığı görülmüştür. Bu düzenlemelerden en önemlisi Hukuk-ı Aile Kararnamesidir. Bu düzenlemeyle aile hukuk yazılı bir hale dönüştürülmüş ve bu sayede şeri mahkemeleri kaldırmak, patrikhanenin elindeki yetkileri savaş koşulları içinde kaldırmak amaçlanmış ve bu düzenleme laik ve devrimci bir kanunun öncüsü olarak yorumlanmıştır.(Tunaya, 1989:387) Bu yasal düzenleme sonrasında yapılan değişikliklerle vilayetlerde bulunan şer'i mahkemeler adliye nezaretine bağlanmıştır. Buna tepki gösteren Şeyhülislam Hayri Efendi görevinden ayrılmış yerine Musa Kazım Efendi getirilmiştir. Tunaya aynı eserinde, İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin meşrutiyet hukuk düzenine yöntem ve kavram olarak laikliğin getirdiği yorumunu yapmış, teokratik esaslardan kurtulamayan ve belirli bir sınıfı tatmin için bu esasları kullanan hükümetlerin iktidarı yakaladıklarında bundan vazgeçtiklerini laikliği hukuk düzenine egemen bir unsur haline getirdiklerini ifade etmektedir. Burada İttihat ve Terakki'nin iktidarını sağlamlaştırabilme için ilmiye sınıfının tepkilerini aşabilmek için muvakkat (geçici) yasal düzenlemelere başvurduğu ve bir devlet ya da parti ilkesi olarak benimsemediği Laikliği, yöntem olarak tercih ettiği vurgulanmaktadır.(Tunaya, 1989:387-388)

İttihat ve Terakki'nin muvakkat yasal düzenlemelerle yaptığı Laik uygulamaları ilmiye sınıfının tepkisi Şeyhülislam Hayri Efendi'nin istifasıyla örneklendirilmektedir. Tunaya eserinde bu konuda Ali Fuat Türkgeldi'nin gözlemini aktarmaktadır. Rivayete göre Sultan Reşad'ın ameliyatı sebebiyle Vükela'ın Çit köşkünde toplandığı sırada Enver Paşa'nın şeyhülislamlık makamının idari işlerle değil din işleriyle ilgilenmesinin daha faydalı olacağını söylemiş, Şeyhülislamında bu ifadeye kızarak bu tür ifadelerin Türkçülerin zararlı sözleri olduğunu söyleyerek itirazda bulunmuştur. Aynı şekilde Şeyhülislamın istifasıyla yerine atanan Musa Kazım Efendi de ısrarla "Şer'i meşrutiyet" terimini kullanmıştır. (Türkgeldi, 1951:132;Tunaya, 1988:31; Tunaya, 1989:388)

Geleneksel din temelli muhalefet engelini aşmak ve iktidarlarını pekiştirmek için laik uygulamaları bir yöntem olarak kullanan İttihat ve Terakki ileri gelenleri aynı zamanda İslamcılığa da devlet-vatandaş ilişkisinde birleştirici bir anlam yüklemiştir. Devlet içinde İslamcı gelenek ve İttihatçıların buna karşı oluşturdukları Batıcı yapı sürekli bir mücadelenin içinde olmuşlardır. Dural, bu mücadele ve muhalefetten dolayı Osmanlı toplumsal yapısında laik yapılanma girişimlerinin ve sivil toplum oluşumunun sık sık kesintiye uğradığını dini görüşlerin önemli bir etken olarak cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürdüğünü vurgulamıştır.(Dural, 2013:92-93)

1921 ve 1924 Anayasalarında Laiklik ve Mustafa Kemal (Atatürk)'in bakış Açısı

Jön Türkler ile İttihat ve Terakki ile başlayan Batı tarzı düzenlemeler yapma, modernleşme hareketleri ve ulus devlet kurma faaliyetleri sırasında aydınların karşılaştıkları en önemli sorun toplum üzerinde dinin ve din adına Halife'nin etkisi olmuştur. Her ne kadar II. Abdülhamit'in tahttan indirilme sebebi olarak 31 Mart gerici ayaklanması gösterilmişse de İttihatçılar bu konuda ihtiyatla hareket etmişlerdir. Milli mücadele sürecinde Halife sıfatıyla saltanatın engellemelerine rağmen milli mücadele süresince yeni devletin laiklik ilkesi çerçevesinde kurulacağına dair herhangi bir girişimde bulunulmamış aksine 1920 yılında meclisin açılışında Meclis, "Hilâfet ve Saltanatı, vatan ve ulusu, ulusal egemenlik ilkesinin gerektirdiği esaslar içinde kurtarmak"(Mumcu, 1999:321-323) ilkesini benimsemiş, hilafete ve saltanata saygı vurgulanmıştır. Şartlar gereği ortaya konulan bu tavrın yanı sıra Mustafa Kemal 24 Nisan 1920'de İcra Vekilleri Heyeti seçilmesi hakkında verdiği önergenin sonuna, "*Padişah ve Halife baskı ve zordan kurtulduğu zaman Meclisin düzenleyeceği yasal ilkeler içinde konumunu alacaktır*" notunu da düşmüştür.(Ahmad, 1996:361-362; Ahmad, 2007:97; Oral, 2003:1171-1190)

Milli mücadele sürecinde işgale karşı direnişe odaklanmak ayrılıkları körükleyecek konulara girilmeden dönemin olağanüstü koşullarında 1921 Anayasası düzenlenmiş bu düzenlemede laik ilkesi yer almamıştır.(Ertan, 2007:410) 23 madde ve bir de Madde-i Münferide'den oluşan 1921 Anayasası TBMM tarafından onaylanmıştır. 1876 Kanun-u Esasi'nin, 1921 Anayasasının birinci maddesinde "*Hâkimiyet bilâ kayd ü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfil idare etmesi esasına müstenittir*" sözleriyle belirtilen hedefle çakışmayan hükümlerinin de geçerliği kabul edilmiştir.(Tunaya, 2001:24;Kili, 2000:100) 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilan edilmesi sürecinde yapılan anayasa değişikliklerinde, 1876 Anayasasının 11. ve 18. maddelerinde geçen hükümler 1921 anayasasının 2. maddesinde "Türkiye Devletinin dini, Din-i İslâm'dır. Resmî lisanı Türkçedir" şeklinde düzenlenmiştir.

Türkiye devletinin dininin belirttiği 2. madde 1924 Anayasası'nın ilk düzenlemesinde aynen kabul edilmiş ise de 3 Mart 1924'te yapılan düzenlemelerle bu maddenin bir hükmü kalmamıştır. Osmanlı modernleşme hareketlerinin temel düşüncesini etkileyen Batıcılık hareketi ve İttihat ve Terakki partisinin yöntem olarak Laik uygulamaları benimsemesi Anadolu'da kurulan ulus devletin zihni temellerinin de bu

yönde oluşmasını sağlamıştır. TBMM'nin kuruluşunda her ne kadar işgale karşı direniş öncelik olmuş ise de yeni devletin zihniyetinde din ve devlet işlerinin birbirinden ayrıldığı, birey merkezli çağdaş bir devlet tasavvuru bulunmaktadır. Bu sebeple Hilafet makamının meclis'in yanında ikili bir yapıya sebep olması, kılık kıyafet ve davranışlarıyla yeni modern devlet tasavvurunun dışında olması Hilafet kanununun düzenlenmesini zorunlu kılmıştır.(Atatürk,1999:925-937; Mumcu, 1999:323; Dural, 2013:95) 3 Mart 1924 yılındaki Halifelik'in kaldırılması gibi önemli bir değişiklikten sonra anayasada yeniden yorumlama ve bir değişiklik ihtiyacı doğmuştur.(Ahmad, 2007:69-71) Süreç içinde oluşan gelişmeler sonucunda 10 Nisan 1928 yılında yapılan ilk düzenlemeyle yukarıda bahsedilen 2. Madde "*Türkiye Devleti'nin resmî dili Türkçedir; başkenti Ankara şehridir*" şeklinde değiştirilmiştir. 1924 anayasasında yapılan bir diğer önemli değişiklik 16. maddedeki mebusların yemin metninde ve 38. Maddedeki Cumhurbaşkanı'nın yemin metninde olmuştur. Her iki yemin metnindeki son kelime olan "... *ayrılmayacağıma vallahi*" ibaresi "... *namusum üzerine söz veririm*" şeklinde yeniden düzenlenmiştir. Bununla birlikte 26. Madde gereğince TBMM'ne tanınan dini hükümleri düzenleme yetkisi de kaldırılmıştır.(Kili, 2000:120-128; Ertan, 2007:411-412)

Anayasa düzenlemelerinde görülen kararlılık yeni devletin zihni temellerinin de belirlenmiş olduğunun işareti olmuştur. Tanzimat dönemiyle beraber okullarda ayrıma gidilmesi, Sultani ve idadi yanı sıra Harbiye ve Tıbbiye okullarının açılması medeni hukukta düzenlemelere girişilmesi ve şeyhülislamlık makamının Adliye vekâletine bağlanması gibi düzenlemelerin benzeri Cumhuriyet Türkiye'sinde de devam etmiştir. 3 Mart 1924 tarihinde yapılan vakıflar ve eğitim öğretim alanındaki düzenlemeler yeni devletin zihni temellerinin göstergesi olmuştur.(Çubukçu, 1985:574) Bu kararlılık Atatürk'ün laikliğin gerekliliği ile ilgili olarak "*milli irade'nin, insanlığa mal olmuş değerlerin belki de en kutsal olan din özgürlüğü, ancak laiklik ilkesine bağlanmakla korunabilir*" sözünde olduğu gibi birçok söylev ve demecinde vurgulanmıştır.(Yurdaydın, 1984:175) Yine 1923 yılında Atatürk'ün Anadolu'yu ziyaretleri sırasında Balıkesir Zağanos Paşa Camiinde verdiği hutbede vatandaşa yapılan ve yapılacak düzenlemeler ile ilgili açıklama yapabilmek için, "...*İnsanlara doğruluğun özünü vermiş olan dinimiz son dindir. Kusursuz ve mükemmel dindir. Çünkü dinimiz akla, mantığa, gerçeklere bütünüyle uyar ve uygun düşer... Camiler ibadet ve itaatle birlikte din ve dünya için neler yapılmak gerektiğini düşünmek, birlikte konuşmak için yapılmıştır...Minberler halkın beyinleri, vicdanlar için bir iyilik ve doğruluk kaynağı bir aydınlanma kaynağı olmuştur. Böyle olabilmek için minberlerden yankılanacak olan sözlerin bilinmesi, anlaşılması ve sanat ve ilmin gerçeklerine uygun olması gerekmektedir*" diyerek ibadet dilinin Türkçe olmasına da vurgu yapmıştır.(Zülfikar, 1999:21;Borak, 2004:59-61)

Din adamlarının ve gelenekselleşmiş dini inanışların toplum üzerindeki etkisini Osmanlı modernleşme sürecindeki yaşananlardan bilen Mustafa Kemal bunun için daha milli mücadele sürecinde maarif kongresi düzenlemiş eğitime her şeyden daha çok önem vermiştir.(Avcı, 1999:70; Kılavuz, 2011; Bknz, Göksele, 1985) Liselerin müfredatları için hazırlanması talimatını verdiği tarih kitaplarında "*İslam Tarihi*" bölümünü kendisi düzenleyerek kaleme almış, memleket gezilerinde sık sık İslam ve akıl üzerine konuşmalar yapmış, cehalet ve din adına hüküm veren istismarcılara karşı uyarılarda bulunmuş ve İslam ülkelerinin gerçek İslam anlayışından uzaklaşması sonucunda bu kötü duruma düştüğünü vurgulamıştır.(Fıçlalı, 1999:235-241; kayadibi, 2000:675)

İttihat ve Terakki ve aydınlarının şeyhülislamı adliye vekâletine bağlamasıyla başlayan süreç Cumhuriyet döneminde devletin din işlerini diyanet işleri başkanlığı üzerinden yürütmeye başlamasıyla sonuçlanmıştır. Türk modernleşme sürecinin Osmanlı kısmında yapıldığı üzere dini kurumların ve gelenekselleşmiş inanışların gücünün kırılması çerçevesinde eğitimde ve hukuk alanında yapılan yöntem olarak laiklik çerçevesinde yapılan değişikliklerde din -devlet ilişkilerinin düzenlenmesi amacı vardır. Milli mücadele süreciyle 1920'de BMM'nin açılmasıyla başlayan Türkiye (Cumhuriyeti)'nin kuruluş sürecinde de yapılan düzenlemelerin hepsinin ardında laik bir devlet düşüncesinin yattığı görülmektedir. Çünkü toplumsal, hukuksal ve parlamenter sistem anlamında Batı düşüncesinin hedef alınmış olması bahsi geçen alanlarda geleneksel dini yaklaşımların etkisinin azaltılmasını da sağlamıştır. Bu süreçte yapılan temel düzenlemelerle dinin etkisinin azalması, laikliğin muhafazakâr aydınlar ve bürokratlar arasında dine karşı sistemin bir zorlayıcı unsuru olarak kabul görmesine sebep olmuştur. Bu algılama çok partili hayata geçiş denemelerinde kurulan siyasi partilerin önemli dayanaklarından birisi olmuştur.(Ahmad, 2007:102; Çarkoğlu, 2000:1-2; Erdoğan, 2000:8; Dural, 2013:93)

Bu anlam etrafında Mustafa Kemal Atatürk de Laikliği; "...*Türkiye Cumhuriyetinin resmi dini yoktur, Devlet idaresinde bütün kanunlar, nizamlar ilmin çağdaş medeniyete temin ettiği esas ve şekillere, dünya ihtiyaçlarına göre yapılır ve tatbik edilir. Din telakkisi vicdani olduğundan, Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı, milletimizin çağdaş ilerlemesinde başlıca muvaffakiyet görür...*"(İnan, 1969:56) ifadesiyle tanımlamıştır.

Cumhuriyet Dönemi Siyasal Parti Programlarında Laiklik Algısı

Osmanlı devletinde kurulan siyasi partilerin içinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin her ne kadar parti programında alması da iktidarı ve ondan önceki söylemlerinde laiklik olarak algılayabileceğimiz

uygulamalarının olduğu görülmüştür. Batıcılık ekseninde modernleşme hareketinin içinde bulunan aydınların devlet içindeki düzenlemelerde bu düşünceyi yöntem olarak kullandığı bilinmektedir. Bu dönemde kurulan diğer Hürriyet ve İtilaf gibi siyasi oluşumların ise dini, saltanat veya ideolojik sebeplerle uygulamalarında ve söylemlerinde bu anlayıştan uzak olduğu görülmektedir. TBMM'nin açılması ve Cumhuriyetin ilanı sonrasında kurulan siyasi partilerin laiklik ilkesini uygulamalarda ve söylemlerinde benimsediği veya farklı yorumlar getirdiği anlaşılmaktadır. Demokratik parlamenter rejimin ilk siyasi oluşumu olan Cumhuriyet Halk Fırkası parti programında bulunan ilkeler arasında laiklik de vardır.

Cumhuriyet Halk Partisi

Mili mücadelenin önemli bir kurumsal yapısı olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluş tarihini kendisi için başlangıç kabul eden CHF, 8 Nisan 1923'te Halk Fırkası'nın ilk programı olarak da kabul edilen ve aynı yıl seçim beyannamesi olarak da yayınlanan "Dokuz Umde"yi parti programı olarak kabul etmiştir.(Uzun, 2010:235) 1923 yılı seçim beyannamesinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Halk Fırkası adını alacağı belirtilmiş ve hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu, milletin gerçek ve tek temsilcisinin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin olduğu vurgulanmıştır.(Tunaya, 1952:580-582) Programda milli egemenlik kavramı üzerinde özellikle durulmakta bütün idari ve hukuki düzenlemelerin bu kavram çerçevesinde yapılacağı belirtilmektedir. Bu yaklaşım Osmanlı aydınlarının yöntem olarak yaklaşımlarından izler taşımaktadır.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 yılında basılan programında laiklik ilkesi partinin dayandığı düşüncelerin vurgulandığı bölümde yer almıştır. CHP'nin 1931 tarihli ilk resmi programında ise Laiklik ilkesi, "...Fırka, Devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyet temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçların göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan, Fırka, dini fikirlerin Devlet ve dünya işlerinden ve siyasette ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür..."(CHF,1931:31) şeklinde ifade edilmiştir.

CHP'nin 1935 tarihli programında ise dört yıl önceki ifadeleri biraz daha sadeleştirilerek programda yer almıştır. Bu programda laiklik ilkesi; "Parti, bütün kanunların, tüzüklerin ve usullerin yapılışında ve toplanışında, en son ilim ve teknik esasları ile asrın ihtiyaçlarına uyulmasını prensip olarak kabul etmiştir. Din, bir vicdan işi olduğundan, parti, dini, dünya ve devlet işleri ile siyasadandan ayrı tutmağı, ulusumuzun çağdaş medeniyet yolunda ilerlemesi için başlıca şartlardan sayar." şeklinde ifade edilmiştir.(CHP, 1935:11-12) CHP'nin 1939 tarihli programında da 1935 tarihli program birkaç kelime değişikliği ile düzenlenmesine rağmen içerik olarak aynen kullanılmıştır.(CHP, 1939:7-8; Koçak, 2015:170-171)

CHP'nin 1943 tarihli programında ise din ve vicdan hürriyeti ile ilgili düzenleme yapılmıştır. Devletin yasalar çerçevesinde vatandaşların inancı gereği istediği şekilde ibadet edebileceği güvence altına alınmıştır. Bu ilke; "...Parti Devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, muasır medeniyete ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip olarak kabul etmiştir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan her türlü taarruzdan ve müdahaleden masundur. Hiçbir vatandaşa kanunların müsaade ettiği dairede tatbik ettiği din veya itikatlardan dolayı müdahale edilemez. Parti din fikirlerini Devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmağı milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet âmili görür. Parti millî dilin ve millî kültürün diyanet yollarından yabancı dil ve kültürlerin tesirlerinden masun kalmasını Türk milletinin, hali ve istikbali için lüzumlu sayar...." şeklinde düzenlemiştir.(CHP, 1943:5) 1947 CHP programında laiklik ilkesine vurgu önceki programlar ile benzerdir.(CHP, 1948:428; Tunaya, 1952:584-596)

II. Dünya Savaşı sonrası siyasi ortamda TBMM'de görülen parti içi muhalefetin eleştirileri yeni bir muhalefet partisinin doğumuna işaret olmuştur. Demokrat partinin kurulması CHP'nin de 1947 kurultayının tartışmalı geçmesiyle 1947 yılından itibaren CHP içinde Hamdullah Suphi Tanrıöven başta olmak üzere dini eğitim üzerine teklifler ve buna dayalı tartışmalar yaşanmaya başlamıştır. Dini eğitim konusu laiklik ilkesi çerçevesinde tartışılmış resmi okullar dışında devlet kontrolünde dini okulların açılması kabul edilmiştir. Daha sonra süre gelen tartışmalar sonucunda Milli Eğitim Bakanlığı kontrolünde ihtiyaç olan miktarda din adamı yetiştirmek üzere kursların açılması CHP meclis grubunda kabul edilmiştir.(Koçak, 2015:176-179)

CHP yedinci Büyük Kurultayında yaşanan tartışmalar parti programları ve hükümetlerin uygulamalarına da etki etmiştir. Hamdullah Suphi Tanrıöven'in türbelerin yeniden açılmasına dair görüşlerini ifade etmesi Laiklik ilkesinin uygulanmasında değişiklik taleplerinin önünü açmıştır. Bu taleplerden bazıları ilkokullarda din dersinin konulması, vakıflar ve diyanet işlerinin devlet kurumu olmaktan çıkarılması, ilahiyat fakültesinin ve imam hatip okullarının açılması olmuştur.(CHP, 1948:457-459; Koçak, 2015:193)

CHP parti programında değişiklik yapmamış ise de yedinci kongrede tartışmaya sebep olan birçok konu üzerinde düzenlemelere gitmiş, Demokrat Partinin söylemlerinin de etkisiyle hükümetler uygulamalarda daha esnek davranmaya başlamıştır. 1950 yılında kadar partinin programlarda din-devlet

ilişkilerinin düzenlenmesi ile ilgili görüşler birbirinin aynısı olmuştur. Programlarda din inancının vicdani olduğu vurgulanmış hatta 1946 yılı parti programında ilk kez din ve vicdan özgürlüğüne yer verilmiştir. 1947 yedinci kurultaydan sonra CHP'nin parti programı aynen kalmışsa da hükümetlerin programlarında Laiklik ilkesinin uygulamalarında esneklik görülmüştür. Din adamı yetiştirilmesi de dâhil olmak üzere dini eğitim laiklik çerçevesinde devletin vatandaşa karşı bir görevi olarak yorumlanmış türbelerin ziyarete açılmasından imam hatip okulları ve ilahiyat fakültelerine kadar eğitim ve inanç hürriyeti konusu üzerinden birçok değişiklik yapılmıştır.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TPCF)

CHP'nin tek parti yönetiminden, mecliste alınan kararlardan rahatsız ve Mustafa Kemal'e muhalif düşüncede olanların bulunduğu parti, 17.11.1924 tarihinde Kazım Karabekir genel başkanlığında Ankara'da, CHP'de politika yapmış ve görev almış mebuslar, gazeteciler ve milli mücadeleye katılmış önderler tarafından kurulmuş, cumhuriyet döneminin ilk yasal muhalefet partisidir.(Cebesoy, 1960:111; Yeşil, 2002:546-551; Yüceer, 2002:534-545; Zürcher, 1992:83; Zürcher, 2012:250)

Parti her ne kadar CHP'ye ve uygulamalarına muhalefet amacıyla kurulmuş ise de cumhuriyete muhalif olmadığını vurgulamak için partinin adına cumhuriyeti eklemiştir.(Yalman, 1997:975) TPCF'nin 58 maddeden oluşan programında Türkiye'nin halkın hâkimiyetine dayanan bir Cumhuriyet devleti olduğu, yasaların teminatı çerçevesinde kişi hak ve hürriyetlerine taraf olup savunulduğu ve 6. maddesinde fırkanın dini ibadet ve düşüncelere saygılı olduğu vurgulanmıştır. (TCF Programı, 1925:2; Tunaya, 1952:616-620) Parti programında kişi hak ve hürriyetlerine vurgu yapılmakta ve bu hakkın anayasal güvence altına alınması belirtilmiştir. Laiklik ilkesinin ifade edildiği fakat henüz anayasal ve parti programlarında kabul edilmediği süreçte din-devlet ilişkileri konusunda partinin programında; fikri ve dini anlayışlara saygı duyulacağına vurgu yaptığı görülmüştür. Dönem itibarıyla partinin böyle bir maddeye vurgu yapması doğaldır. Buna rağmen 6. Maddedeki partinin dini düşünceye ve inanışa saygılı olduğu ibaresi CHP'yi dinsizlikle suçlamak şeklinde algılanmıştır. (Yüceer, 2002:540) Bu algılama, TPCF'nin kapatılması sonrasında İsmet İnönü'nün "*Terakkiperverin kuruluşu zamanında, memlekette bize karşı belirli ve körüklenmiş olan dini hissiyattan bilerek istifade etmek maksadı vardı*" (İnönü, 1995:205-206) sözüyle açıkça dile getirilmiştir.

Parti kurulduktan sonra Hilafet, Saltanat ve rejime öyle veya böyle muhalif olanlarca itibar görmesi kapatılma sürecini kaçınılmaz kılmıştır. TPCF, kurulduktan sonra mecliste önemli bir muhalefet işlevini görmüş hükümet kurulmasında ve bütçe görüşmelerinde etkili olmuştur. Ancak parti "*Mütenevi tahrikatın Ankara İstiklal Mahkemesinde cereyan eden takibat ve muhakematı esnasında TPCF'nin İstanbul ciavrında vezaf-i resmîyesini derufte eden bazı eşhasın fırkanın programında mevcut efkar ve itikadı diniye'ye hürmetkar olma esasını tevsi ile efkara ve tahrikat- irticakaraneye vesile ittihad ettikleri sabit olmuş ve fırkanın vazı hazırı hakkındahükümetin nazarı dikkatine celbe müttefikin karar verdiği natik mahkeme karar müdde-i umumilikten hükümete tebliğ olmuştur*" (Tunaya, 1952:621) gerekçe gösterilerek İcra Vekilleri Heyeti'nin 3 Haziran 1925 tarihli toplantısında alınan kararla kapatılmıştır. Parti kurucuları kuruluşundan itibaren irtica merkezi olmak ve cumhuriyete karşı bir oluşum olarak görülmekten imtina etmelerine rağmen kapatılma sebebi irtica olmuştur.

TPCF'nin kurucuları ve taraftarları arasında her ne kadar Hilafet yanlısı olanlar ve dini düşünce ve örgütlenme fikrine sahip olanlar var ise de bunu söylemlerinde ve eylemlerinde düşüncelerini güçlü ve açıkça dile getirmemişlerdir. Meclisteki muhalefetlerinde hükümeti kontrol mekanizması ölçüsünde hareket etmiş hiçbir zaman devletin bütünlüğünü tehlikeye atacak irticai veya Kürtçülük hareketlerine destek vermemiştir. TPCF'nin kapatılma sürecinde Başbakan Fethi Bey ile Karabekir bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Karabekir; partilerinin Şeyh Said isyanıyla bir ilişkisinin bulunmadığını hatta bölgede şubelerinin dahi olmadığını, bu meselenin tam aksine hükümetin yanlış politikaları sonucu bu noktaya geldiğini beyan etmiş ise de Fethi Bey İcra Vekilleri toplantısında Gazi Hazretlerinin partinin kapatılması talebinin olduğunu Karabekir'e bildirmiştir. (Karabekir, 2004:14-16) TPCF, cumhuriyetin temel felsefesinin oluşturulduğu II. TBMM döneminde çok partili siyasal sistemin Aydemir'in tabiriyle vakitsiz doğmuş ilk partisi olarak tarihe geçmiş ve dini hassasiyetinin getireceği zararlar hesap edilerek kapatılmıştır.(Aydemir, 1983:215; Özalper, 2014:130)

SERBEST CUMHURİYET FIRKASI

TPCF'nin kapatılmasından sonra tek parti döneminde yaşanan yolsuzluklar, 1929 ekonomik buhranının getirdiği sıkıntılı şartlar, Tahriri-i Sükûn kanununun getirdiği baskı ortamı ve CHP idarecilerinin sert devletçi uygulamaları Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kuruluşunda önemli bir etken olmuştur.(Karpat, 1967:60-61; Goloğlu, 2007:299; Ertem, 2010:72; Zürcher, 2012:259-260) CHP yöneticilerinin halk üzerindeki otoriter tutumları rahatsızlığa sebep olmuş Mustafa Kemal daha sonra Serbest Cumhuriyet Partisini kurmasını isteyeceği Ali Fethi Bey ile bir sohbetinde bu durumu dile getirmiştir. Burada Fethi Bey'e ülkede yaşanan durumun bir diktatörlük manzarası olduğunu ve içerde ve dışarıda meclisin görüntüsünün bu anlamda rahatsız edici olduğunu vurgulamıştır.(Kandemir, 1955:4; Okyar, 1997:98; Kinross, 2007:519)

İçerde ve dışarıda ortaya çıkan bu rahatsız edici manzara üzerine Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Ali Fethi Okyar'a yeni bir siyasi parti kurulmasında görev almasını istemiştir. Daha önceki tecrübelerden dolayı çekinceleri olan Fethi Bey'e tarafsız olunacağı teminatı veren Mustafa Kemal, aslında bu kurulacak siyasi partinin meclis içinden milletvekillerinden oluşacak ve hükümeti denetleme mekanizmasını işletecek elit bir muhalefet olmasını istemiştir.(Ağaoğlu, 1994:519; Koçak, 2006:618; İnönü, 2001:148) Parti, 12 Ağustos 1930 tarihinde Ali Fethi Okyar genel başkanlığında İstanbul'da kurulmuş, Mustafa Kemal Atatürk'ün talebi ve gönüllülük esasıyla 13 milletvekili tarafından kurulmuştur.(Yetkin, 2004:54; Tunaya, 1952:622) SCF, kurucusu olan milletvekilleri tarafından TBMM'de temsil edilmiş, kısa sürede halkın yoğun ilgisine mazhar olan partinin hızlı büyümesi Fethi Okyar'ı endişelendirmiş 17.11.1930 tarihinde verdiği dilekçe ile feshedilmiştir.

SCF'nin programı, 11 maddeden oluşmuş, programın birinci maddesinde, *"Serbest Cumhuriyet Fırkası cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlıdır. Bu esasların millet bünyesinde ebedileşmesi gayedir. Teşkilâtı Esasiye kanunundaki hürriyet ve masuniyet haklarını bilâ istisna herkes için mer'î tutacak ve hiçbir ârızaya uğratmayacaktır"*(Ülgenay, (ty)31-33; Kandemir, 1955:66-68;Okyar, 1997:105;Ertem, 2010:77) vurgusu yapılmıştır. Parti, laiklik konusuna belirgin bir şekilde vurgu yapmış SCF'nin kuruluşu teminatının laikliğe sadakat olduğu şeklinde yorumlanmıştır.(Akın, 2010:55) Çünkü Mustafa Kemal Paşa'nın Fethi Bey'e yazdığı bir mektupta *"memnuniyetle görüyorum ki, laiklik esasında beraberiz. Zaten benim siyasi hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur"*(Koçak, 2006:703) demiştir. SCF kurucuları bu teminat partinin adına koyacak kadar ileri götürmüşler ilk önce partinin adı *"Serbest Lâik Cumhuriyet Fırkası"* olarak belirlenmiştir. Partinin tüzüğünde laiklik vurgusu yapılmasının yanı sıra partiye üye olacak kişilerin *"Laik bir cumhuriyetçi ve milliyetçi sıfat ve kanaat ile Serbest Cumhuriyet Fırkasının programını benimsedim ve bu programın husul bulmasına rey ve fikirlerimle çalışacağımı taahhüt ederim"* yazılı belgeyi imzalamaları istenmiştir.(Özipek, 2004:259;Akın, 2010:56; Tunaya, 1952:634-635)

SCF'nin kuruluşu itibariyle laiklik ilkesine vurgu yaparak kendisini meşru zemine oturma çabasından anlaşılmaktadır ki Türkiye'nin meclisinin kuruluşundan bu yana yapılan bütün düzenlemelerde laiklik ilkesi yazılı olmasa dahi etkili olmuştur. Bu etki Mustafa Kemal'in Fethi Bey ile yaptığı mektuplaşmalarda net belirtilmiştir. Bu anlamda SCF, laikliği programında vurgulayan ilk siyasi parti olmuştur. Laiklik ilkesi 1931 yılında CHP'nin programında 1937 yılında da yapılan düzenlemelerle anayasada yerini bulmuştur. SCF, programda milli egemenlik anlayışı ile din ve vicdan, fikir ve ifade hürriyeti konularındaki hassasiyetini vurgulayarak bunun anayasal güvence altında olmasını belirtmiştir.

DEMOKRAT PARTİ

SCF'nin kuruluşunda etkili olan sebeplerin benzerleri 1940-1945 yılları arasındaki II. Dünya savaşının getirdiği ortamda aynen yaşanmıştır. Savaşın getirdiği ortamda yapılan düzenlemeler ve getirilen vergiler ile bu vergilerin uygulanmasında yaşanan düzensizlik ve yolsuzluklar parti içindeki muhalefetin seslerinin yükselmesine sebep olmuştur. Muhalefetin ilk itirazı çiftçiyi topraklandırma kanunu tasarısı sırasında oluşmuş daha sonra Demokrat parti'nin kurucuları olacak olan Adnan Menderes, Celal Bayar, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü olumsuz oy vermiştir.(Koçak, 2010:253; Şahin, 2015:33) Asıl yeni bir muhalefet partisine giden süreci başlatan olay ise dörtlü tavrı olmuştur. Topraklandırma kanununa muhalefet eden bu dört milletvekili hükümete bir önerge vermiş bu önergede; meclisteki siyasi rekabet ortamının anayasanın gereklerine ve ruhuna göre düzenlenmesi, yurttaşların siyasi hak ve özgürlüklerinin 1921 anayasasına göre kullanılabilme imkânlarının verilmesi ve siyasi parti çalışmalarının bu esaslar çerçevesinde düzenlenmesini talep etmiştir. (Albayrak, 2004:44; Koçak, 2010:313) Parti içinde bu muhalif tavır Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün CHP'den ihracı ve Mahmut Celal Bayar'ın istifasıyla sürmüş sonuçta Demokrat Parti DP, 07 Ocak 1946 tarihinde Mahmut Celal Bayar genel başkanlığında Ankara'da kurulmuştur.(Eroğul, 1990:12; Şahin, 2015:34)

Cumhuriyetin ilanından sonra kurulan muhalif siyasi partilerin kısa bir süre içinde Mustafa Kemal'e muhalif olanların, saltanat ve hilafet yanlılarının ve diğer ideolojik sebeplerle hareket edenlerin toplandığı bir merkez haline dönüştüğü görülmüştür. Aynı zamanda CHP hükümetlerinin haklı veya haksız ekonomik ve asayiş gibi sebeplerle uyguladığı baskı ortamı da halkın bu partilere yönelmesinde etkili bir unsur olmuştur. Yolsuzluklar, kıtlıklar ve ekonomik durgunluk süreçlerinde denetlenemeyen iktidar görüntüsü hem Mustafa Kemal'i rahatsız etmiş hem de bir muhalefetin olması zorunlu hale gelmiştir. Kurulan bu muhalefet partilerinin hemen hemen hepsinin ortak özelliği din ve vicdan hürriyeti üzerinden laiklik yorumları olmuştur. İlk defa SCF Programında buna vurgu yapmış ve din vicdan özgürlüğünün anayasal güvence altına alınmasını istemiş ise de DP'nin programlarında laikliğe açıkça yorum getirdiği görülmüştür.

DP'nin kuruluşundan iktidar oluncaya kadar düzenlediği 1946, 1949 ve 1951 tarihli programlarında laiklik, *"Umumi Prensipler"* başlığı altında incelenmiştir. 1946 tarihli parti programında laiklik, *"Partimiz, lâikliği, devletin din ile hiç bir ilgisi bulunmaması ve hiç bir din düşüncesini kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında anlar; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi, insanlığın mukaddes haklarından tanır. Dinin siyaset*

olarak kullanılmasına, devlet işlerine karıştırılmasına, başka dinler aleyhine propaganda vasıtası yapılarak yurttaşlar arasındaki sevgi ve tesanüdü bozmasına, serbest tefekküre karşı taassup duygularını harekete getirmesine asla müsamaha olunmamalıdır” şeklinde yorumlanmıştır.(DP Programı, 1946:4) Burada devletin müesseselerinin dini düşünce üzerindeki baskısına karşı olduğu gibi bu müesseselerin de dini duygularla yapılandırılmasına da karşı durulmuştur.

DP'nin 1949 ve 1951 tarihli programlarında ise 1946 yılında yayınlanan programa göre dini eğitim kurumlarının da bahsedildiği bir yorum yapılmıştır. Burada laikliğin devletin siyasette dinle hiç bir ilgisinin olmaması ve kanunların düzenlenme ve uygulanmasında dini düşüncesinin etkili olmaması olarak anlaşıldığı belirtilmiştir. Programda 1946 programındaki gibi laikliğin dine karşı veya dinsizlik olarak algılanmasına da karşı olunduğu çünkü din hürriyetinin diğer hürriyetler gibi insanlığın kutsal haklarından olduğu vurgulanmıştır. Önceki programdan farklı olarak “Gerek dinî tedrisat meselesi ve gerekse din adamlarını yetiştirecek müesseseler kurulması hususunda, mütehasıslar tarafından esaslı bir program hazırlanması zaruridir. Üniversite içinde yer alacak ilahiyat Fakültesi ve ilmî mahiyette mümasil müesseseler, Millî Eğitim Bakanlığının bu kabil müesseseleri gibi muhtar olmalıdırlar.” yorumu eklenmiştir. Yine önceki programda olduğu gibi dinin siyasi malzeme olarak kullanılması, yurttaşlar arasında sevgi ve birlikteliği bozacak propaganda vasıtası olarak kullanılması reddedilmiştir.(DP Programı, 1949:50-51; DP Programı, 1952:50)

DP, hazırladığı üç programında laikliği devletin siyasi, anayasal ve hukuk anlamında dinle hiçbir ilgisinin ve müdahalesinin bulunmaması şeklinde yorumlamıştır. Burada farklı olan konu; laik devlet felsefesinin eğitim kurumlarında etkisinin azaltılması ya da din adamı eğitimi ve dini eğitim konusunda serbestiyet vurgusu yapılmıştır. Bu anlamda ilahiyat fakülteleri ve benzeri ilmi kuruluşların kendi içinde özerk olması gerektiği belirtilmiştir. DP'nin eğitim üzerinden dini kurumlara ve düşüncenin örgütlenmesine bir esneklik getirmeye çalışması uzunca bir süredir Türkçe ezanı, laik/dinsizlik olarak algılayan halk nezdinde büyük bir genel kabule sebep olmuştur. CHP de 1949-1950 sürecinde bu konuda adımlar atma ihtiyacı hissetmiştir.

MİLLET PARTİSİ

DP'nin kuruluş sürecinde kendi içinde de kişisel ve siyasi yöntem anlamında çatışmalara sahip olduğu görülmüştür. Partinin kuruluşunda emeği olan önemli siyasi aktörlerin yine parti yönetiminde söz sahibi olmaya devam etmek istemeleri ve partinin söylemlerinin daha sert olmasına taraf olmaları yeni bir partinin kuruluşunu hızlandırmış, Osman Bölükbaşı partiden ayrılma sürecini istifa ederek başlatan kişi olmuştur. (Bozdağ, 1975:31; Ağaoğlu, 1992:431-435;Bknz. Çaylak, 2010) Parti içindeki müfrit-mutedil demokratlar rekabeti “ödenekler meselesi” gibi konularla sertleşmiş ve kopuş hızlanmıştır.(Onak, 1993:41-43; Pancaroğlu, 2006:7-9; Çaylak, 2007; 17-42) Millet Partisi (MP), 20 Temmuz 1948 tarihinde Yusuf Hikmet Bayur genel başkanlığında CHP ve DP'den ayrılan milletvekilleri tarafından Ankara'da kurulmuştur.(Yeşil, 1988:110; Bozdağ, 1975:43 ;Tunaya 1952:712)

MP'nin 1948 ve 1951 yıllarında yayınlanmış olan parti programlarında laiklik ile ilgili görüşlere din-devlet ilişkileri ile birlikte yer verilmiştir. Bu bakış açısı; “Parti, içtimai nizamın teşekkülünde itikatların, ahlakın, geleneklerin, örf ve âdetin büyük hisselerini tanır. Bunlar sık sık değişmezler ve devletin nüfuz sahasının dışında kalırlar.” “Parti, din işlerinin devlet işlerinden ayrı tutulmasını kabul eder. Herkesin vicdan ve itikat hürriyetini ve dilediği dilde ve dilediği şekilde ibadet etmek hakkını mukaddes tanır. Parti, Türkiye’de muhtelif din ve mezheplere mensup cemaatların dini maksatla teşkilât vücuide getirmelerini ve dini vakıfların bu teşkilâta devredilmesini tasvîp ve müdafaa eder. Bu teşkilât kendi mensuplarının din işlerini tanzim ve idareye selâhiyetli olmalıdır. Parti ilk ve orta tedrisata din dersleri ilâve edilmesini ve üniversitelerde ilâhiyat fakülteleri ihdasını muvafık görür. Fakat din derslerine iştirâk, öğrenciler reşit oluncaya kadar, aile reisinin irade ve ihtiyarına tabidir.”(MP Programı, 1948:4-5); MP Programı 1951:4-6; Tunaya, 1052:719) cümleleriyle tanımlanmıştır.

MP, programında din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını ilke kabul ettiğini bunun yanında din ve vicdan hürriyeti ile inanç ve ibadet hakkını kutsal kabul ettiğini vurgulamıştır. Eğitim konusunda da ailesinin onayı şartıyla ilk ve orta öğretimde din derslerinin müfredata konulması ve üniversitelerde ilahiyat fakültelerinin açılmasını desteklemektedir. MP'nin programındaki asıl dikkat çeken görüş; ülkede bulunan azınlıkların din ve mezhepleriyle ilgili hak ve hürriyetlerinin teslim edilmesi olmuştur. Parti, kuruluşunda o güne kadar programında, ülkedeki gayrimüslimlerin kendi dinlerine ve mezheplerine göre sadece din amacıyla olmak şartıyla kurumlar ve vakıflar açması desteklenmiştir.

Sonuç olarak ifade edilebilir ki Laiklik dar anlamda devletin, dini hükümlerden faydalanmadan bireyin özgürlükleri temelinde yürütülmesi geniş anlamda ise devletin bireylerin inançları konusunda tarafsız kalmasının sağlanması şeklinde kabul görmüştür. İmparatorlukların yıkışla geçtiği dönemde bu algı bütün yenilikçi taraftarı görüşlerin en önemli silahı olmuştur. İktidarın otoritesine başkaldırı inanç özgürlükleri talebiyle ya da iktidarın din adına totaliter yapısına karşı itiraz zemininde yapılmıştır. Bu sebeple milliyetçilik akımıyla birlikte Avrupa'da başlayan ulus-devlet kurma çabalarının zihni arka planında din ve devletin birbirinden ayrılmasını sağlamak için Laik diyebileceğimiz düzenlemeler yatmıştır.

Osmanlı Devletinde Tanzimat Fermanı ile başlayan modernleşme sürecinde vatandaş hukukunun temellerinin atılmasıyla kabul edilen Kanun-ı Esaside de, devletin din ile olan ilişkilerinde düzenlemeye gidilmiştir. Bu düzenlemede hükümdar farklı dinlere mensup vatandaşların dini haklarını güvence altına almıştır. Ancak devlet bürokrasisinde ve düşünce hayatında Batıcılık fikirlerinin önündeki en büyük engelin gelenekselleşmiş din algısı ve kurumlarının olması bu akım ile birlikte laik düşüncenin paralel gelişmesine yol açmıştır. Jön Türkler ile İttihat ve Terakki ileri gelenleri ve düşünürleri bu anlamda yaptıkları düzenlemelerle idari mekanizmadan din adamlarının yetkisini azaltmaya Şeyhülislamlık makamını Adliye Vekâletine bağlayarak önemli bir kazanım elde etmiştir. Bu süreçte eğitimden hukuka, askeriye ekonomiyeye Avrupa tarzı yapılan her önemli düzenleme ikili bir yapının da oluşmasına sebep olmuştur. Osmanlı toprakları içerisinde milliyetçilik akımıyla beraber kurulan her devletin bu ikili yapıyla beraber bir ulus devlet inşa ettikleri görülmüştür. İttihat ve Terakki ileri gelenleri her ne kadar ne parti programında ne de hükümette laiklik ile ilgili bir öneri ve ilke benimsememişler ise de yenileşme önündeki gelenekselleşmiş dini yapı ve kurumların engellemelerini aşmak için laik düzenleme diyebileceğimiz yenilikleri “yöntem” olarak tercih etmişlerdir.

Türk Modernleşme sürecinin Osmanlı ayağında yenileşme ve uluslaşma hareketlerinin Batıcılık ve laiklik ile paralel gelişmesi daha doğrusu muhafazakâr olanların dahi Batı tipi bir değişime katı bakmaması ikili bir yapının oluşmasına sebep olmuştur. Bu süreç sonucunda 1920 yılında açılan ilk BMM'nin, halifeliğin ve saltanatın içinde bulunduğu durumdan kurtulması gibi bir gerekçeyle ortaya çıkmasına rağmen uygulamalarında ittihatçıların aksine Batıcılık ve laikliği bir yöntemden ziyade “amaç” olarak kullandığı anlaşılmaktadır. 1921 anayasasının hazırlanmasında hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete verilmesi ikili yapının saltanatın kaldırılması ve Halifeliğin ilgasıyla ortadan kalmasıyla sonuçlanmıştır. 1924 anayasasında meclise verilen dini hüküm verme, Halifeliğin kaldırılmasıyla da dini bir fetva makamının ortadan kalkması, yasalar çerçevesinde devletin din ile ilişkilerinin düzenlenmesi sonucundan doğmuştur. Böylece tek yasa koyucu makam meclis olmuştur. Bu süreçte çok partili hayata geçişte kurulan ilk siyasi parti CHP, her ne kadar 1931 yılına kadar programında laiklikten bahsetmemiş ise de yeni devletin ruhunu temsil eden bir siyasi örgütlenme olarak bunu uygulamada göstermiştir. 1931 yılı programında laiklik tanımını yapan CHP 1937 yılında bu ilkeyi anayasaya da koymuştur.

TPCF, laiklik ilkesini tıpkı CHP gibi din - devlet ilişkilerinin düzenlenmesi olarak kabul etmesinin yanında ilk defa yorum getirerek partinin dini ve fikri anlayışlara saygılı olduğu belirttiği O'nu kapatılmaya kadar götürmüştür. Bu vurgu yeni rejime muhalif dini tarikat/cemaatlerce bir muhalif yorum olarak algılanmış ve parti bir anda tüm CHP iktidarına karşı unsurların merkezi haline dönüşmüştür. Bu sebeple TPCF'lilerin bu süreci kötü bitirmesinin aslında en önemli sebebi; yaşanacakları bilmiş gibi partini adına cumhuriyeti eklemelerine rağmen rejime, Mustafa Kemal'e ve cumhuriyete muhalif olanların partideki örgütlenmelerine engel olamamaları olmuştur. Nitekim parti irtica gerekçesiyle kapatılmıştır.

SCF ise 1929 ekonomik bunalımla birlikte tek parti yönetiminin uygulamalarındaki sertlik, denetimsizlik sonucu ortaya çıkan yolsuzluklar ve içerde /dışarıda ülkenin bir diktatörlük olarak görülmesinden Mustafa Kemal'in rahatsız olması sebebiyle zorunlu bir ihtiyaç olarak doğmuş, meclis içinde iktidarın uygulamalarını denetlemesi için kurulmuş elit bir siyasi yapı olarak düşünülmüş ve kurulmuştur. Partinin kurucusu TPCF'de yaşanan tecrübelerden hareketle laiklik ilkesine sadakat konusunda parti programında güçlü vurgu yapmıştır. Fethi Bey'in Mustafa Kemal ile olan mektuplaşmalarından anlaşılacağı üzere partinin meşruluğu, Laiklik ilkesine olan sadakatine oturtulmuştur. Ancak Fethi Bey, 1930 yerel seçimlerindeki örgütlenme süreci ve halkın itibarından çekinmiş, TPCF'nin akıbetine uğramamak için partiyi fesh etmiştir.

1930'lu yıllar Kemalizm'in ülkede gücünü ve otoritesini hissettirdiği yıllar olmuştur. Bu süreçte ulus-devletin üzerine inşa edildiği temel ilkeler devletin anayasasında yerini almış, devlet bu ilkelerden özellikle laiklik ilkesi üzerine bina edilmiştir. Bu süreçte Türkçecilik hareketiyle birlikte ezanın Türkçe okutulması muhafazakâr tabanın cumhuriyetin değerlerine karşı muhalif durmasına ve yasadışı dini örgütlenmelerin giderek güçlenmesine sebep olmuştur. II. Dünya savaşının getirdiği sıkıntılı süreç, iktisadi yokluk ve kıtlıklar, ağır vergiler ile parti içinde yasal düzenlemelere parti içinde verilen tepkiler sonucunda DP, 1920 yılından bu yana süre gelmekte olan muhafazakâr muhalefet hareketinin yeni toplanma alanı olmuştur. 1946 yılında kurulan DP, iktidara olan muhalefesinde, özellikle ezanın Türkçe okutulmasıyla halk arasında oluşan muhalif enerjiyi kullanarak, 1946 programında devletin dini yapılar üzerindeki müdahaleci tavrını eleştirmiş, 1949 ve 1951 yılındaki programlarında da dini eğitim, inançlara özgürlük ve saygıya vurgu yapmıştır. Burada DP, laiklik ilkesinde vatandaşa dini eğitimde seçme hakkı talep ederek yeni bir yorum getirmiştir. DP'nin bu yaklaşımı ve halkın buna olan ilgisi CHP tarafından da görüldüğünden imam hatip okullarının açılması ve İlahiyat Fakültesinin açılması gibi birçok din adına yapılan Laiklik ilkesinin yorumlanması üzerinden uygulanmıştır. Hatta CHP'li Hamdullah Suphi Tanrıöven türbelerin ziyarete açılmasını da millî eğitim üzerinden dile getirmiştir.

1946 ve sonrasında çok partili hayata geçiş ile birlikte kurulan bir diğer parti de Millet partisi olup bu parti laikliği; devletin kurucu ilkesi olarak yapılan yorumunda olduğu gibi devletin din işlerinden ayrılması şeklinde kabul etmiştir. Ancak buna ek olarak diğer siyasal partilerden farklı olarak devletin diğer dinlere ve inançlara sahip vatandaşlara dini eğitim, örgütlenme ve ibadet hakkı vermesi talebi laikliğe yeni bir yorum getirmiştir. İttihat ve Terakkiden bu yana kurulmuş olan siyasal partilerin programına baktığımızda hemen hemen bütün partilerin Batıcılık fikri temelinde parlamenter sitemden yana tavır aldıkları ancak sadece laiklik ilkesinin uygulanmasında görüş ayrılığına düştükleri görülmüştür. Hemen hemen bütün partiler devletin dine müdahale etmemesini teorik olarak benimsemişlerse de uygulamada tersi olmuştur.

Laiklik kavramının anlamlandırılmasında Laiklik, siyasi partilerin iktidarlarını güçlendirdiği ölçüde ve süreçte anlam kazandığı görülmektedir. Laiklik İttihat ve Terakki için otoriteyi sağlamlaştırmanın ve Batıcı yeniliklerin önündeki muhafazakâr engeli aşmamanın bir aracı olmuşken Cumhuriyet döneminde ise CHP'nin daha doğrusu yeni devletin ve rejimin güç aldığı en önemli kaynak olmuştur. Bu dönemde laiklik üzerine yapılan yorumlar da Osmanlı sürecinin aksine muhalif siyasi partilerin de güçlerini laiklik üzerinden yaptıkları söylemden aldıkları görülmektedir. İktidar, devletin dini hükümlerden ayrı tutulmasını savunarak güç elde ederken muhalefet ise laikliği inanç temelinde özgür eğitim ve ifade yorumuyla taraftar bulmuştur.

KAYNAKÇA

Parti Programları

-(1931). *C.H.F. Programı*, Ankara: TBMM Matbaası.
..... (1935). *C.H.P. Programı*, Ankara: Ulus Basımevi.
..... (1939). *C.H.P. Programı*, Ankara: Ulus Basımevi.
..... (1943). *C.H.P. Programı*, Ankara: Zerbamat Basımevi.
..... (1948). *CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı*, Ankara.
..... (1925). *Terakkiperover Cumhuriyet Fırkası Programı*, Ankara.
..... (?). *Serbest Cumhuriyet Fırkası Programı* (Haz: Ayhan Hüseyin Ülgenay)
..... (1946). *Demokrat Parti Programı*.
..... (1949). *Demokrat Parti Tüzük ve Programı*, Ankara: Doğu Matbaası, Ankara.
..... (1952). *Demokrat Parti Tüzük ve Programı*, Ankara: Güneş Matbaacılık.
..... (1948). *Millet Partisi Program ve Tüzük*, Ankara, 1948.
..... (1951). *Millet Partisi Program ve Tüzük*, Ankara: Güzel Sanatlar Matbaası.

Kitaplar ve Makaleler

- AĞAOĞLU, Ahmet (1994). *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
AĞAOĞLU, Samet (1992). *DP'nin Kuruluşu*, İletişim Yayınları, İstanbul.
AHMAD, Faroz (2007). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak yayınları, İstanbul.
AHMAD, Feroz (1996). *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Hil Yayın, İstanbul.
AKIN, Mahmut Hakkı (2010). "Laiklik Sözleşmesi Temelinde Gündümlü Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C:7, S:2, , s.55.
ALBAYRAK, Mustafa (2004). *Türk Siyasi tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Ankara: Phoenix Yayınları.
ALİFENDİOĞLU, Yılmaz (2001). "Laiklik ve Laik Devlet", *Laiklik ve Demokrasi*, Ankara: İmge kitabevi.
ATATÜRK, Mustafa Kemal (1999). *Nutuk*, -II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
AVCI, Cemal "Atatürk, Din ve Laiklik", (1999) *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
AYDEMİR, Şevket Süreyya (1983). *Tek Adam Mustafa Kemal*, III, İstanbul: Remzi Kitabevi.
BERKES, Niyazi (1996). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
BİLGE, Necip (1999). "Atatürk Devrimlerinin Temel Ögesi Laiklik", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
BORAK, Sadi (2004). *Atatürk ve Din*, İstanbul: Kırmızı Beyaz Yayınları.
BOZDAĞ, İsmet (1975). *Demokrat Parti ve Ötekiler*, İstanbul: Kervan Yayınları.
CEBESOY, Ali Fuat (1960). *Siyasi hatıralar (II. Kısım)*, İstanbul: Doğan Kardeş.
ÇARKOĞLU, Ali-Binnaz Toprak (2000). *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul: Tesev Yayınları.
ÇAVDAR, Tefik (2004). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, Ankara: İmge Yayınevi.
ÇAYLAK, Adem (2007). "1946-1950 Arası Dönemde Müfrit Muhafazakâr Demokratlar ve Türk Demokrasininin Almış olduğu Biçim", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C:62, S:1, Ocak-Mart, s. 17-42.
ÇAYLAK, Adem (2010). *Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hareketi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
ÇUBUKÇU, İ.Agâh (1985). "Atatürk, Din ve Laiklik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C:1, S:2, s.574.
DURAL, A. Baran (2013). *Türk Modernleşmesinde Temel Tartışmalar*, Ankara: Paradigma Yayınları.
DURSUN, Davut (1989). *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İstanbul: İşaret Yayınları.
ERDOĞAN, Mustafa (2000). *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji*, Ankara: Liberte Yayınları.
ERDOĞAN, Mustafa (1999). *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
EROĞUL, Cem (1990). *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, Ankara: İmge Yayınevi.
ERTAN, Temuçin (2007). "Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S: 39, Mayıs, s. 410.
ERTEM, Barış (2010). "Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C:1, S:2, Aralık, s. 72.
FIĞLALI, Ethem Ruhi (1999). "Atatürk ve Din", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
GOLOĞLU, Mahmut (2007). *Devrimler ve Tepkiler 1924-1930*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
GÖKSEL, Burhan (1985). "Atatürk'ün Eğitim Hakkındaki Görüşleri ve Misak-ı Maarif", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: 1, S: 3.

- İNAN, Afet (1969). *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara
- İNÖNÜ, İsmet (1995). *Hatıralar*, II, Haz: Sabahattin Selek, Ankara.
- İNÖNÜ, İsmet (2001). *Defterler: 1919-1973*, C:1, (Haz: Ahmet Demirel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KANDEMİR, Feridun (1955). *Siyasi Dargınlıklar 4: Serbest Fırka Nasıl Kuruldu, Nasıl Kapatıldı?*, İstanbul.
- KARABEKİR, Kazım (2004). *Kürt Meselesi*, İstanbul: Emre Yayınları.
- KARPAT, Kemal (1967). *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul.
- KAYADİBİ, Fahri (2000). "Atatürk'ün Dini yönü ve Din Eğitime Bakışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: XVI, S: 48, s. 675.
- KILAVUZ, Nuran -İbrahim Halil Tanık (2011). "Milli Mücadele Döneminde Maarif Kongresi ve I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Eğitim-Öğretim Hakkındaki Görüşleri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:4, S:2.
- KİLİ, Suna- Şeref Gözübüyük (2000). *Türk Anayasa Metinleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- KIŞLALI, Ahmet Taner (1994). "Kemalizm", *Laiklik ve Demokrasi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- KOÇAK, Cemil (2006). *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- KOÇAK, Cemil (2010). *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İKİNCİ PARTİ*, C:1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- KOÇAK, Cemil (2015). *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları DÖNÜŞÜM Ordu, Din, Hukuk, Ekonomi ve Politika*, C:4, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lord Kinross (2007). *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, İstanbul: Altın Kitaplar.
- MARDİN, Şerif (2007). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MUMCU, Ahmet (1999). "Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Laiklik", *Atatürk Düşüncesinde Laiklik*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- MUMYAKMAZ, Hatice Güzel (2013). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık, (Masuniyet, Sadakat, Eşitlik, Türklük ve Türk vatandaşlığı)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- OKYAR, Osman -Mehmet Seyitdanlıoğlu (1997). *Fethi Okyar'ın Anıları: Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ONAK, Naciye (1993). *Millet Partisi; Türk Siyasi Hayatında 1960 Kadar Doldurduğu Yer*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- ORAL, Mustafa (2003). "Birinci TBMM'de Hilafet ve Saltanat Meselesi Üzerine Bazı Notlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, No: XIX/57 (Kasım), s.1171 -1190.
- ORTAYLI, İlber (2003b). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ORTAYLI, İlber (2003). "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına dair Notlar", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce I; Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖZALPER, Mehmet (2014). "Bir Muhalefet Partisinin İlgası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Anemon, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:2, S:1, Haziran, s. 130.
- ÖZBUDUN, Ergün (1999). "Atatürk ve Laiklik", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- ÖZİPEK, Bekir B. (2004). "Serbest Fırka'nın Mürtecileri", *İslamcılık*, (Der. Yasin Aktay), İstanbul: İletişim Yayınları.
- PANCAROĞLU, Adnan Ferruh (2006). *Yakın Tarihimizde Millet Partisi Olgusu (1948-1977)*, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- ŞAHİN, Enis -Bilal Tunç (2015). "Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasi Mücadelesi 1945-1947", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C:1, S:2, s.33.
- TAŞTAN, Yahya Kemal (2012). "Kanonik Topraklardan Ulusal Vatan'a; Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2, (Kış).
- TUNAYA, Tarık Zafer (1952). *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi*, C:I, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1989). *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki*, C:III, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- TUNAYA, Tarık Zafer (2001). *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayını.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat (1951). *Görüp İştiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UZUN, Hakan (2010). "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları", *Çağdaş Türk Tarih Araştırmaları Dergisi*, IX/20-21, Bahar-Güz, s.235.
- YALMAN, Ahmet Emin (1997). *Yakın tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul.
- YAYLA, Atilla (1998). *Siyaset Teorisine Giriş*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- YEŞİL, Ahmet (1988). *Türkiye'de Çok partili Hayat Geçiş*, Kültür bakanlığı yayını, Ankara.
- YEŞİL, Ahmet (2002). "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Siyasi Kimliği", *Türkler*, C:XVI, Ankara, Yeni Türkiye yay., s.546-551.
- YETKİN, Çetin (2004). *SCF Olayı*, İstanbul.
- YURDAYDIN, Hüseyin G (1984). "Devlet ve Din, Halifelik ve Laiklik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 26, S:1, s. 175.
- YÜCEER, Saime (2002). "Cumhuriyet Dönemi Çok Partili hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Türkler*, C:XVI, Ankara, Yeni Türkiye yay., s.534-545.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1999). "Mustafa Kemal Atatürk'ün Balıkesir Hutbesi", *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- ZÜRCHER, Erik Jan (2012). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ZÜRCHER, Erik Jan (1992). *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.